

Sonia Behrendt

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Zapożyczenia greckie i łacińskie a polsko-rosyjskie kontakty językowe

Zagadnienia związane z polsko-rosyjskimi kontaktami językowymi od dziesięcioleci są przedmiotem badań lingwistycznych. Zarówno polscy¹, jak też rosyjscy² językoznawcy podejmowali ten temat wielokrotnie, ukazując siłę

---

¹ Do najważniejszych prac zaliczam: J. Bielecka-Latkowska, *Rosyjskie zapożyczenia leksykalne we współczesnym języku polskim w świetle materiałów słownikowych i prasy powojennej (1945–1985)*, Kielce 1987; D. Butler, *Nowsze zapożyczenia rosyjskie w języku polskim*, Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii UW w Białymstoku. Humanistyka, t. 1–2, Białystok 1973; S. Kania, *Zapożyczenia rosyjskie w polskiej gwarze partyzanckiej i żołnierskiej w latach II wojny światowej*, „Z polskich studiów slawistycznych” 1978, 5, s. 247–253; H. Karaś, *Kalki semantyczne z języka rosyjskiego w polszczyźnie 2. połowy XIX i XX wieku w świetle ówczesnych źródeł poprawnościowych*, w: *Studia nad słownictwem XIX wieku*, t. 1, red. W. Kupiszewski, Warszawa 1992; H. Karaś, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów (na podstawie prasy warszawskiej z lat 1795–1918)*, Warszawa 1996; S. Kochman, *Polonica w leksyko grafii rosyjskiej XVII wieku*, Warszawa 1975; idem, *Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku*, Wrocław 1967; idem, *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII wieku*, Opole 1975; T. Lehr-Splawiński, *Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej*, w: *Studia i szkice wybrane*, Warszawa 1966; H. Milejowska, *Studia nad słownictwem w rosyjskim języku literackim przelomu wieków XVIII–XIX*, Warszawa 1976; A. Pihan-Kijasowa, *Leksykalne zapożyczenia rosyjskie w polszczyźnie ostatniego dziesięciolecia XX wieku*, w: *Slavjanskoe slovo v literature i jazyke*, Archangielsk 2003; eadem, *Leksykalne zapożyczenia rosyjskie w najstarszych pamiętnikach polskich zesłańców*, w: *Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, red. J. Migdał, Poznań 2005; W. Witkowski, *Słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Kraków 1999.

² Do najważniejszych rosyjskojęzycznych prac zaliczam: П. Берков, *Русско-польские литературные связи в XVIII в.*, Москва 1958; В. Виноградов, *Образование русского национального литературного языка*, „Вопросы Языкознания” 1956, nr 1; Ш. Грот, *Филологические разыскания*, t. 1–2, Петербург 1873; И. Малышева, *Полонизмы в южновеликорусских деловых памятниках XVIII века*, „Kieleckie Studia Rusycystyczne” 1986, 2; В. Тамань,

wzajemnych oddziaływań. Problemem, który ciągle nie znalazł wyczerpującego omówienia, jest kwestia wzajemnego przekazywania leksyki greckiej i łacińskiej przez języki polski i rosyjski. Aż do XVIII wieku polszczyzna była pośrednikiem w zakresie kultury, literatury, języka między Wschodem a Zachodem i przy znacznym jej udziale na ziemię ruskie docierały między innymi latynizmy. Wynikało to przede wszystkim z faktu, iż Polska, przyjmując chrzest w obrządku rzymskokatolickim, dołączyła do łacińskiego kręgu kulturowego, podczas gdy Ruś weszła w krąg oddziaływań greckich, co potwierdza prawosławna terminologia religijna. Był to jeden z powodów zaistniałych różnic leksykalnych między tymi językami wywodzącymi się ze wspólnej podstawy prasłowiańskiej. Dotychczasowe badania dotyczyły przede wszystkim kwestii wpływów języka rosyjskiego na polski oraz polskiego na rosyjski, skupiając się na problemie przyczyn zjawiska, chronologii, przejmowania pól tematycznych, strukturalnych typów zapożyczeń itp. Na uboczu natomiast pozostawał problem funkcjonowania w obu językach grupy zapożyczeń wspólnych o proveniencji greckiej i łacińskiej, a w obrębie tego nadrzędnego problemu zagadnienie szczegółowe dotyczące wędrowki tych zapożyczeń: wzajemnego przekazywania sobie leksyki greckiej i łacińskiej przez oba języki słowiańskie.

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy w zakresie leksyki wspólnej o proveniencji greckiej i łacińskiej w języku polskim i rosyjskim występują wyrazy, które możemy uznać za pożyczki wzajemne oraz jaki status w takich zapożyczeniach przypisywany jest słownictwu o charakterze międzynarodowym – internacjonalizmom. Nowe słowniki i opracowania leksykalne dają obecnie dobrą podstawę do weryfikacji wielu dotychczasowych ustaleń.

Źródłem materiału do badań słownictwa obrazującego rosyjsko-polskie kontakty językowe jest *Słownik kieszonkowy polsko-rosyjski i rosyjsko-polski* zredagowany przez Inesę Mitronową, Galinę Sinicynę oraz Gienrikę Lipkes³, który ze względu na zawartą w nim liczbę haseł uznany został za słownik minimum, czyli rejestrujący podstawowy zasób leksyki, pozwalający zaspokoić przeciętne potrzeby w różnych sytuacjach komunikacyjnych. Ze słownika, zawierającego 11 tysięcy haseł, wyekscerpowano 140 losowo wybranych leksemów o greckiej i łacińskiej proveniencji, które według leksykografów i autorów opracowań są efektem wzajemnych oddziaływań językowych. Co charakterystyczne, opinie badaczy na temat wędrowki omawianych słów

---

К вопросу о польском влиянии на литературный язык Московской Руси. Начальный этап формирования русского национального языка, Ленинград 1961; eadem, *Полонизмы в языке русских памятников 16 века. Очерк истории языка*, Ленинград 1960.

³ *Słownik kieszonkowy polsko-rosyjski i rosyjsko-polski*, red. I. Mitronowa, G. Sinicyna, G. Lipkes, Moskwa 1975.

bywają rozbieżne. Celowe więc wydaje się zweryfikowanie dotychczasowych sądów na podstawie leksykonów i opracowań, które wcześniej w badaniach takich wykorzystane nie były. Uwzględniano więc, z jednej strony, ustalenia Wiesława Witkowskiego⁴, Maxa Vasmera⁵ i Zygmunta Rysiewicza⁶, z drugiej zaś, jako podstawę weryfikacji sądów, monografię Danuty Moszyńskiej⁷, Henry'ego Leeminga⁸ i Stanisława Kochmana⁹ oraz nowsze historyczne słowniki obu języków¹⁰.

Polonizmy w języku rosyjskim

Polonizmy uznane przez Vasmera i Witkowskiego

Wśród rozpatrywanych 140 haseł słownikowych o greckim i łacińskim pochodzeniu najliczniejszą grupę, zawierającą aż 60 wyrazów, stanowią zapożyczenia, które zdaniem Witkowskiego i Vasmera dotarły do języka rosyjskiego przez polskie pośrednictwo. Leksykony i opracowania monograficzne potwierdzają jedno z najważniejszych kryteriów etymologizowania, czyli czas pojawienia się wyrazu w danym języku. W świetle tych ustaleń następujące wyrazy zostały najpierw odnotowane w języku polskim, później dopiero w języku rosyjskim, co pozwala zgodzić się ze wskazanymi autorami co do kierunku zapożyczenia: *adwokat* – *адвокат*, *biblioteka* – *библиотека*,

⁴ W. Witkowski, *Słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Kraków 1999.

⁵ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, t. 1–3, Москва 1964–1971.

⁶ *Słownik wyrazów obcych*, red. Z. Rysiewicz, Warszawa 1955.

⁷ D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław 1976.

⁸ H. Leeming, *Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1696. Wyrazy pochodzenia łacińskiego i romańskiego*, Wrocław 1976.

⁹ S. Kochman, *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w.*, Opole 1975.

¹⁰ Wykorzystywane prace leksykograficzne: A. Bańkowski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 2000; П.Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, t. 1–2, Москва 1999; В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва 1903–1909; S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814; *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969; *Словарь Академии Российской*, t. 1–6, Санкт Петербург 1789–1794; *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa 1900–1927; *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz, M.B. Szyszko, J. Filipowicz, t. 1–2, Wilno 1861; *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa i in., t. 1–35, Wrocław – Warszawa 1966–2011; *Słownik polszczyzny XVII i I. połowy XVIII wieku*, <http://sxvii.pl/>; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, red. R.I. Avanesov, t. 1–28, Москва 1975–2008. *Словарь русского языка XVIII века*, red. Ю.С. Сорокина, Ленинград 1984–1991; *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Kraków 1953–2002.

bibliotekarz – библиотекарь, *bomba* – бомба, *cenzura* – цензура, *ceremonia* – церемония, *charakter* – характер, *chemia* – химия, *demokracja* – демократия, *dialekt* – диалект, *doktor* – доктор, *dokument* – документ, *dyrektor* – директор, *dyscyplina* – дисциплина, *egzamin* – экзамен, *ekspedycja* – экспедиция, *figura* – фигура, *fizyka* – физика, *forma* – форма, *fundament* – фундамент, *geografia* – география, *geometria* – геометрия, *gitara* – гитара (китара), *gramatyka* – грамматика, *horyzont* – горизонт, *hymn* – гимн, *idea* – идея, *informacja* – информация, *kalendarz* – календарь, *kampania* – кампания, *kapitan* – капитан, *kolega* – коллега, *konsul* – консул, *komedia* – комедия, *matematyka* – математика, *medycyna* – медицина, *misja* – миссия, *model* – модель, *monarchia* – монархия, *muzyka* – музыка, *numerować* – нумеровать, *operacja* – операция, *organ* – орган, *parlament* – парламент, *powinca* – провинция, *publikować* – публиковать, *rektor* – ректор, *religia* – религия, *rewolucja* – революция, *rezolucja* – резолюция, *sekret* – секрет, *sekretarz* – секретарь, *sesja* – сессия, *sfera* – сфера, *student* – студент, *suma* – сумма, *sytuacja* – ситуация, *teatr* – театр, *termin* – термин, *uniwersalny* – универсальный.

Wśród słownictwa uznanego przez Vasmera i Witkowskiego za polonizmy znalazło się 6 leksemów, których historia w świetle nowszych, obecnie dostępnych słowników i opracowań wydaje się bardziej skomplikowana.

Akademia – академия

Witkowski i Vasmer sugerują, iż słowo *akademia* przedostało się do języka rosyjskiego za sprawą wzmożonych kontaktów z Polską w XVII stuleciu. Ponieważ istnieją w nauce rozbieżności co do historii tego wyrazu, warto przyrzec mu się raz jeszcze, uwzględniając nowszą literaturę i słowniki. W szesnastowiecznej polszczyźnie wyraz ten był już doskonale zaadaptowany, czego potwierdzeniem jest wykorzystanie go w ponad 50 kontekstach¹¹. Wywodzący się z języka greckiego leksem funkcjonował w języku polskim znacznie wcześniej, miało to związek z założeniem przez króla Kazimierza Wielkiego Akademii Krakowskiej w 1364 roku. Jednakże w Sstpol¹² nie odnotowano występowania analizowanego słowa w tym wariantcie, jedynie w formie przymiotnikowej *akademski*. Witkowski i Vasmer, jak wspomniałam, ustalają, iż wyraz ten przedostał się do języka rosyjskiego za sprawą polskiego pośrednictwa w XVII stuleciu. Tymczasem SJRXI cytuje poświadczenia wskazujące, że już w XIII wieku na terenie Rusi pojawiło się słowo *akademia*, jednak w nieco innej formie fonetycznej, w postaci *академия*, w znaczeniu instytucji nauko-

¹¹ Użycie wyrazu *akademia* zostało odnotowane w SXVI oraz w monografii Moszyńskiej.

¹² Rozwiązanie stosowanych skrótów znajduje się na końcu artykułu.

wej i edukacyjnej, czyli podobnie jak w języku polskim. Paweł Czernych notuje, że w czternastowiecznym języku staroruskim występował także leksem *академия*, jednakże w znaczeniu miejsca filozoficznych sporów w starożytnej Grecji¹³. Tak więc wcześniejsze notacje ukazują różnicę fonetyczną w stosunku do stanu siedemnastowiecznego i późniejszego, która może sugerować, iż słowo to do języka rosyjskiego zostało bezpośrednio zapożyczone z języka nowogreckiego. Opozycja *e : i* jest wynikiem zapoczątkowanej w epoce hellenistycznej zmiany artykulacyjnej nazywanej itacyzmem¹⁴. Języki, które przejmowały słowo *akademia* przy udziale języka łacińskiego, odziedziczyły postać fonetyczną charakterystyczną dla epoki klasycznej.

Ustalenia te pozwalają inaczej spojrzeć na omawiany wyraz. Źródła leksykograficzne potwierdzają trzynastowieczne już użycia słowa na gruncie Wschodniej Słowiańszczyzny, ale w innej postaci fonetycznej. Można więc wnioskować, że w okresie staroruskim *академия* pojawiła się jako bezpośrednia pożyczka grecka. W czasach późniejszych, w XVII wieku, doszło do modyfikacji postaci wyrazu na skutek wzmożonych kontaktów z językiem polskim, który zapożyczył słowo za pośrednictwem języka łacińskiego, tym samym przyjmując inną postać fonetyczną.

Autor – автор

W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* oraz w opracowaniu Moszyńskiej omawiającym zagadnienia związane z greckimi i łacińskimi pożyczkami w staropolszczyźnie leksem *autor*, również w wersji *author*, został odnotowany ponad 70 razy. Natomiast pierwsze poświadczenia użycia tego słowa w języku rosyjskim zostały wskazane przez autorów SJRXI i pochodzą z XVII wieku. W świetle materiału źródłowego możliwość przeniknięcia wyrazu *autor* z polszczyzny do języka rosyjskiego jest bardzo prawdopodobna. Jednakże warto spojrzeć nieco szerzej na to zagadnienie. Czernych w swoim słowniku etymologicznym podaje, iż w pozyskiwaniu tego leksemu możliwe jest również ukraińskie pośrednictwo, ponieważ pojawił się on w tym języku już w XVI stuleciu w wyniku polsko-ukraińskich kontaktów¹⁵.

Warto nadmienić, iż do XVII wieku trwał długi proces rozpadu wspólnoty staroruskiej, czego konsekwencją było wyodrębnienie się języka białoruskiego, rosyjskiego oraz ukraińskiego. Przyjmując periodyzację języka rosyj-

¹³ Академия, w: П.Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, t. 1, Москва 1999, s. 32.

¹⁴ Por. O. Jurewicz, *Samogłoski długie*, w: idem, *Gramatyka historyczna języka greckiego*, Warszawa 1992, s. 36.

¹⁵ Автор, w: *Етимологічний словник української мови*, red. О.С. Мельничука, Київ 1982, s. 44.

skiego według autorów książki *Историческая грамматика русского языка пособие для студентов заочного отделения*, można uznać, iż do języka ruskiego, a szerzej – do wspólnoty staroruskiej, leksem *autor* przeniknął za pośrednictwem języka polskiego już w XVI stuleciu¹⁶.

Chronologia – хронология

Zdaniem Witkowskiego słowo *chronologia* zostało zapożyczone z polszczyzny do języka rosyjskiego na początku XVIII wieku¹⁷. Vasmer w swym słowniku etymologicznym także wskazał, iż wywodzący się z greki leksem przedostał się do języka rosyjskiego przy udziale polszczyzny, jednakże niemiecki językoznawca nie podjął próby dokładnej datacji, ani chociażby dookreślenia wieku, w którym rozprzestrzenił się ten wyraz w ruszczyźnie. Wskazane przez badaczy polskie pośrednictwo staje się wątpliwe, ponieważ użycie tego grecyzmu w polszczyźnie przed wiekiem XVIII nie zostało odnotowane ani w Sstpol, SXVI, SXVII, ani opracowaniach Moszyńskiej, Kochmana oraz Leeminga. Notacja słowa *chronologia* po raz pierwszy pojawiła się dopiero w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego. Słownikarz odwołuje się w swym leksykonie do prac powstałych w czwartym ćwierćwieczu XVIII wieku, do tekstów Ignacego Krasickiego. Wybitny pisarz urodzony w Dubiecku ukończył kolegium jezuickie we Lwowie – być może pobieranie nauk, a przede wszystkim przebywanie na Kresach Wschodnich, które stanowiły miejsce zetknięcia się trzech żywiołów językowych, mogło zaowocować pojawieniem się nowego leksemu nie tylko w idiolektie Krasickiego.

Słowo *chronologia* funkcjonuje w obu językach słowiańskich od XVIII stulecia. Polskojęzyczne opracowania oraz słowniki nie notują siedemnastowiecznych, ani nawet sięgających początku XVIII wieku poświadczeń użycia tego leksemu w polszczyźnie, dlatego też sugerowane przez Witkowskiego i Vasmera polskie pośrednictwo w zapożyczaniu grecyzmu przez język rosyjski staje się mniej prawdopodobne, gdyż w ruszczyźnie był on znany wcześniej – już od 1707 roku¹⁸.

¹⁶ Ю.Н. Грицкевич, *Русский язык и его место среди славянских языков*, w: eadem, *Историческая грамматика русского языка пособие для студентов заочного отделения*, Псков 2003, s. 7–8.

¹⁷ W *Słowniku zapożyczeń polskich w języku rosyjskim* odnotowano adresy bibliograficzne opracowań, na które powołuje się Witkowski (Е.Э. Брижкова, Л.А. Войнова, Л.Л. Кутина, *Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века*, Ленинград 1972; М.Е. Sobik, *Polnisch-russische Beziehungen im Spiegel des russischen Wortschatzes des 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Meisenheim am Glan 1969).

¹⁸ *Хронология*, w: W. Witkowski, op.cit., s. 202.

Cykl – цикл

Leksem przeniknął do obu języków w tym samym wieku, jednakże do języka rosyjskiego prawdopodobnie już na początku XVIII wieku, za panowania cara Piotra I (1682–1721). W słowniku etymologicznym zredagowanym przez Vasmera odnotowano, że wyraz *cykl* mógł przedostać się do języka rosyjskiego przy udziale polskiego lub niemieckiego pośrednictwa. Witkowski powołuje się nie tylko na ustalenia niemieckiego językoznawcy, ale również na *Словарь современного русского литературного языка*, w którym odnotowano pochodzące z 1806 roku¹⁹ wykorzystanie tego leksemu. Sądzić można, że wyraz *cykl* funkcjonuje w polszczyźnie dopiero od drugiej połowy XVIII stulecia, potwierdza tę hipotezę brak wzmianek na temat wcześniejszego wykorzystania tego leksemu w następujących publikacjach: Sstpol, SXVI, SXVII, opracowaniach Moszyńskiej, Kochmana i Leeminga. Pierwsze poświadczenie zostało wskazane w XIX wieku przez Lindego, a utworem, na który słownikarz się powołuje, jest opublikowana w Warszawie w 1787 roku *X. Ostrowskiego historia kościelna. Prawo cywilne*.

Brak udokumentowanych siedemnastowiecznych lub sięgających początków XVIII stulecia świadectw występowania w polszczyźnie leksemu *cykl* pozwala domniemywać, iż język rosyjski zapożyczył ten wyraz przy udziale innego języka zachodnioeuropejskiego. W świetle obecnych badań prawdopodobniejsze wydaje się wskazane przez Vasmera niemieckie pośrednictwo.

Hipoteza – гипотеза

Według Vasmera i Witkowskiego wyraz *гипотеза* występuje w rosyjskim zasobie leksykalnym od czasów panowania cara Piotra I. Obaj badacze sugerują, iż grecyzm pojawił się w ruszczyźnie pośrednio, przy udziale języka polskiego. Vasmer rozważał również niemiecki udział w pozyskiwaniu tego leksemu.

W polszczyźnie po raz pierwszy odnotowano wyraz *hipoteza* w *Słowniku języka polskiego*, który został opublikowany w Wilnie w 1861 roku. Książka Juliana Ochorowicza *Wstęp i pogląd ogólny na filozofię pozytywną* wydana w Warszawie w 1872 roku²⁰ stanowi kolejny dowód na to, iż leksem ów był w powszechnym użyciu dopiero w drugiej połowie XIX stulecia. Zarówno pochodzący z Radzimina, tworzący w polskiej stolicy Ochorowicz, jak również twórcy tzw. słownika wileńskiego przebywali na terenach należących w tym czasie do zaboru rosyjskiego, co może mieć wpływ na to, iż słowo *hipoteza* zostało zasłyszane, a następnie, być może, zapożyczone ze Wschodniej Słowiańszczyzny.

¹⁹ *Цикл*, w: ibidem, s. 204.

²⁰ Książka Ochorowicza została przytoczona w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego.

Rosja za rządów Piotra I otworzyła się na Europę Zachodnią, utrzymywała kontakty z Francją, Anglią czy Niemcami, co oczywiście znalazło odzwierciedlenie w nowych pożyczkach, czego potwierdzeniem może być słowo *hipoteza*. Postulowane przez Witkowskiego i Vasmera polskie pośrednictwo jest mało prawdopodobne, gdyż w polszczyźnie leksem ten funkcjonuje dopiero od drugiej połowy XIX wieku i najpierw był używany przez uczonych wywodzących się z terenów wchodzących w skład zaboru rosyjskiego.

Teoria – теория

Kolejnym leksemem, który w XVIII wieku w języku rosyjskim funkcjonował w dwóch wariantach, był grecyzm *teoria*. Starsza forma *феория*, notowana już w 1720 roku (SEV), pochodzi z języka nowogreckiego, natomiast słowo w wersji *теория* zdaniem Vasmera przedostało się za sprawą języków łacińskiego lub polskiego. Obie formy różnią się w zakresie wymowy greckiej litery theta, wariant funkcjonujący obecnie w Polsce i Rosji jest realizacją klasycznego sposobu jej wymowy jako spółgłoski *t*. Zmiany, które nastąpiły w epoce bizantyjskiej, doprowadziły do tego, że wartością fonetyczną litery theta przez pewien czas na gruncie ruskim była wargowa spółgłoska *f*²¹, co znalazło swe potwierdzenie w piśmie. Pierwszym polskojęzycznym utworem, w którym został użyty wyraz *teoria*, był opublikowany w Wilnie w 1788 roku erudytyjny traktat *O wymowie i poezji* autorstwa krakowskiego kaznodziei Filipa Golańskiego. Poświadczenie datowane na ostatnie ćwierćwiecze XVIII wieku odnotowano w haśle słownikowym w SL.

W dziejach leksykografii rosyjskiej słowo *teoria* ma dłuższą, a zarazem bardziej skomplikowaną historię niż w języku polskim. Wyniki szczegółowszych badań pokazują, że można patrzeć na ten leksem z innej perspektywy. Funkcjonujący we współczesnej ruszczyźnie wariant jest kolejnym potwierdzeniem tego, że w języku rosyjskim ścierały się wpływy greckie i zachodnioeuropejskie. W zakresie omawianego wyrazu język polski raczej nie był pośrednikiem we wzbogacaniu rosyjskiego zasobu leksykalnego, jedynie doprowadził do wyparcia wcześniej funkcjonującej formy słowa *teoria* (*феория*), pochodzącej z języka nowogreckiego.

Polonizmy uznane tylko przez Vasmera

Kolejną grupę stanowią greckie i łacińskie zapożyczenia, które zdaniem Vasmera przedostały się do języka rosyjskiego przy udziale polszczyzny. Zawierający 7 leksemów zbiór nie został natomiast odnotowany w *Słowniku*

²¹ Por. T. Rott-Żebrowski, *Różnice fonetyczne w zapożyczeniach greckich w języku polskim i rosyjskim*, „Slavia Orientalis” 1971, 15, s. 166–167.

zapożyczeń polskich w języku rosyjskim Witkowskiego. Niemiecki językoznawca podaje, iż słowa: *fakt* – *факт*, *metryka* – *мерпука*, *schemat* – *схема*²² pojawiły się na gruncie języka rosyjskiego przy polskim udziale. Wyrazy *cykoria* – *цикорий*, *ornament* – *орнамент*, *redaktor* – *редактор* oraz *sympatia* – *симпатия* prawdopodobnie dotarły do ruszczyzny w wyniku polsko-rosyjskich lub niemiecko-rosyjskich kontaktów.

Aspekt chronologiczny zdaje się potwierdzać, iż wyżej wymienione słowa mogły zostać zapożyczone z języka polskiego. *Cykoria*, *metryka* oraz *ornament* w polszczyźnie datowane są na wiek XVI: dokumentuje je SXVI oraz monografia Moszyńskiej, w języku rosyjskim zaś funkcjonują od XVIII stulecia, jak notują Vasmer oraz Czernych. Wyjątek stanowi wyraz *metryka* znany już w XVII stuleciu (SJRXI). Słowa *fakt*, *redaktor*, *schemat* i *sympatia* pojawiły się w obu językach w XVIII lub XIX stuleciu, co potwierdzają SDal, SL, SV, SCz, SWIL.

Sugerowane przez Vasmera polskie pośrednictwo przy przejmowaniu wyżej wymienionych zapożyczeń wydaje się możliwe, gdyż wyrazy należące do tej grupy zostały odnotowane na ogół wcześniej (choć czasem w tym samym wieku) w polszczyźnie niż w języku rosyjskim, natomiast ich budowa fonetyczna jest zbliżona w obu językach.

Polonizmy uznane tylko przez Witkowskiego

Ostatnią grupę stanowią wyrazy o greckiej i łacińskiej proveniencji, które zdaniem Witkowskiego przedostały się do języka rosyjskiego przy udziale polszczyzny. Oto wyekscerpowane zapożyczenia: *apteka* – *аптека*, *chór* – *хор*, *data* – *дата*, *deklamacja* – *декламация*, *dialektyka* – *диалектика*, *dyktatura* – *диктатура*, *element* – *элемент*, *energia* – *энергия*, *ewolucja* – *эволюция*, *formula* – *формула*, *gips* – *гипс*, *idiota* – *идиот*, *instynkt* – *инстинкт*, *klimat* – *климат*, *kwadrat* – *квадрат*, *legenda* – *легенда*, *licencja* – *лицензия*, *literatura* – *литература*, *nerw* – *нерв*, *premia* – *премия*, *profesor* – *профессор*, *proza* – *проза*, *republika* – *республика*, *tekst* – *текст*, *tort* – *торт*, *tragedia* – *трагедия*, *wanna* – *ванна*, *wata* – *вата*, *waza* – *ваза*, *weteran* – *ветеран*, *wulkan* – *вулкан*²³. Leksykony i opracowania na ogół potwierdzają, że wyżej

²² SWar oraz SWil wskazują, że słowo *schemat* funkcjonowało również w formie *schema*.

²³ Nieco inną drogę przedostawania się na grunt języka rosyjskiego części spośród wymienionych zapożyczeń proponuje Vasmer. Zdaniem badacza za pośrednictwem języka niemieckiego mogły zostać zapożyczone następujące wyrazy: *apteka* – *аптека*, *dialektyka* – *диалектика*, *element* – *элемент*, *energia* – *энергия*, *gips* – *гипс*, *idiota* – *идиот*, *instynkt* – *инстинкт*, *kwadrat* – *квадрат*, *legenda* – *легенда*, *literatura* – *литература*, *nerw* – *нерв*, *profesor* – *профессор*, *tekst* – *текст*, *tort* – *торт*, *tragedia* – *трагедия*, *waza* – *ваза*. Bezpośrednio z łaciny mogły zostać zapożyczone słowa: *formula* – *формула*, *republika* – *республика*, *tekst* –

wymienione słowa pojawiły się wcześniej w polszczyźnie niż w języku rosyjskim, co może potwierdzać hipotezę Witkowskiego o roli języka polskiego w pozyskiwaniu grecozmyzmów i łacynizmów przez wschodniego sąsiada.

W *Słowniku zapożyczeń polskich w języku rosyjskim* Witkowskiego pojawiają się następujące słowa: *emigracja* – *эмиграция*, *inteligencja* – *интеллигенция*, *laboratorium* – *лаборатория*, *obserwatorium* – *обсерватория*, *reforma* – *реформа*, *satyra* – *сатира*, *scena* – *цена*. Witkowski uznaje je za polonizmy, Vasmer zaś w swym słowniku etymologicznym odnotowuje, iż bezpośrednio z łaciny zostało zapożyczone słowo *inteligencja*, francuskie pośrednictwo przypisane zostało wyrazom *reforma* i *satyra*, natomiast *laboratorium*, *obserwatorium* oraz *scena* zapożyczono przy niemieckim udziale (w SEV nie podano etymologii leksemu *emigracja*). W polskojęzycznych i rosyjskojęzycznych źródłach (SDal, SECZ, SEV, SJPd, SL) wyżej wymienione leksemy zostały odnotowane w tym samym czasie w obu językach, czyli XVIII oraz XIX stuleciu, dlatego też trudno jednoznacznie stwierdzić, czy między obydwoma językami doszło do interakcji i czy którykolwiek z nich mógł stać się pośrednikiem w pozyskiwaniu tych leksemów, a więc czy doszło do zapożyczeń wzajemnych.

Organizacja – *организация* oraz *owacja* – *о́вация*²⁴, uznane przez Witkowskiego za polonizmy w języku rosyjskim, na gruncie wschodniosłowiańskim zostały odnotowane w XVIII wieku, jak wskazuje SJRXVIII. Polskie źródła (SWar, SWil, SJPd) wskazują, iż podane leksemy po raz pierwszy zostały użyte w pracach pochodzących z XIX stulecia. Brak wcześniejszych poświadczeń sugeruje, iż w polszczyźnie wyrazy te pojawiły się z opóźnieniem w stosunku do języka rosyjskiego, dlatego też, posiłkując się dostępnymi źródłami leksykograficznymi oraz opracowaniami, można podawać w wątpliwość polskie pośrednictwo w przyswajaniu tych leksemów przez język rosyjski.

Leksemy o statusie niepewnym: polonizmy czy rusycyzmy

Dwa internacjonalizmy, *polityka* i *prezydent* według Witkowskiego i Vasmera dotarły do języka rosyjskiego przez polskie medium, natomiast Rysiewicz przypuszcza, iż prawdopodobnie wyrazy te pojawiły się w polszczyź-

текст. Francuskie pośrednictwa dopatruje się w wyrazach: *idiota* – *идиот*, *klimat* – *климат*, *nerw* – *нерв*, *waza* – *ваза*, *weteran* – *ветеран*. W SEV nie zostały odnotowane leksemy: *data* – *дата*, *deklatacja* – *декламация*, *dyktatura* – *диктатура*, *ewolucja* – *эволюция*, *licencja* – *лицензия*, *premia* – *премия*, *proza* – *проза*, *wanna* – *ванна*, *wata* – *вата*, *wulkan* – *вулкан*.

²⁴ SEV przypisuje niemieckie pośrednictwo wyrazowi *owacja*, zaś słowa *organizacja* nie notuje.

nie za sprawą jednego z następujących języków: angielskiego, francuskiego, niemieckiego lub rosyjskiego. W świetle najnowszych opracowań hipoteza wskazująca, iż język rosyjski mógł być pośrednikiem w ich przejmowaniu przez polszczyznę, jest mało prawdopodobna, ponieważ zarówno słowo *polityka*, jak i *prezydent* funkcjonują w polszczyźnie już od XVI stulecia, co potwierdza SXVI oraz monografia Moszyńskiej. Ustalenia poczynione przez Rysiewicza nie znalazły również odzwierciedlenia w późniejszych słownikach wyrazów obcych autorstwa Jana Tokarskiego, Władysława Kopalińskiego oraz Elżbiety Sobol, na co zwróciła uwagę Katarzyna Reczek w swojej pracy magisterskiej²⁵. Znikome prawdopodobieństwo przeniknięcia tych wyrazów do polszczyzny przy udziale języka rosyjskiego potwierdzają SJRXI, SZPW i SEV, w których odnotowano pierwsze użycia tych leksemów na gruncie języka rosyjskiego datowane dopiero na XVII i XVIII stulecie.

W wyekscerpowanym materiale pojawił się leksem *biografia* – *биография*, który został uznany przez Vasmera za polonizm, natomiast Rysiewicz sądził, iż mógł on przedostać się do polszczyzny przy udziale języka rosyjskiego (w *Słowniku zapożyczeń polskich w języku rosyjskim* autorstwa Witkowskiego nie zostało uwzględnione hasło *biografia*). Zgodnie ze wskazaniem SJRXVIII, wyraz ten funkcjonuje w ruszczyźnie od ostatniego ćwierćwiecza XVIII wieku, co potwierdzić mogą następujące publikacje: *Московской журнал* oraz *Корифей, или ключ литературы*. W polszczyźnie słowo *biografia* prawdopodobnie pojawiło się w tym samym czasie, gdyż SL notuje postać *biograf* z 1781 roku z poświadczeniem z Krasickiego i, w tym samym artykule hasłowym, *biografia* (bez lokalizacji). Trudno więc rozstrzygnąć kwestię ewentualnego pośrednictwa w sytuacji, gdy słowo *biografia* – *биография* w obu językach pojawiło się mniej więcej w tym samym czasie.

General – *генерал* to słowo uznane przez Witkowskiego za polonizm, a przez Rysiewicza za internacjonalizm, który mógł przedostać się do języka polskiego przy udziale języka angielskiego, niemieckiego, francuskiego lub rosyjskiego. Vasmer oraz Leeming²⁶ sugerują, iż miejsce akcentu może świadczyć o tym, iż słowo to przedostało się do ruszczyzny za pośrednictwem języka niemieckiego. W języku rosyjskim wyraz pojawił się w XVI wieku, jak to sygnalizuje SJRXI. Hasła słownikowe pojawiające się w SL oraz SXVII sugerują, iż najprawdopodobniej wyraz ten funkcjonuje w polszczyźnie od XVII stulecia. Argumentem przemawiającym na korzyść hipotezy Vasmera

²⁵ K. Reczek, *Zapożyczenia rosyjskie w „Słowniku wyrazów obcych” prof. Z. Rysiewicza i ich notacje w późniejszych słownikach*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. A. Pihan-Kijasowej, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań 2003, s. 54 (praca niepublikowana).

²⁶ H. Leeming, *Słownik*, w: idem, op.cit., s. 56–57.

i Leeminga jest fakt, iż na gruncie języka rosyjskiego wyraz *general* ma dłuższą historię.

Status wyrazu *general* w dziejach obu języków słowiańskich nie jest jednoznaczny, przede wszystkim dlatego, iż funkcjonował on w wielu wariantach, takich jak *general*, *gieneral*, *jeneral*, *jenorał*. Forma rozpoczynająca się nagłosowym *je-* była obecna zarówno w języku polskim, jak i w rosyjskim. Zdaniem Sunraya Cythny Gardinera²⁷ to właśnie w tej formie wyraz o łacińskiej proveniencji przedostał się do języka rosyjskiego w wyniku kontaktów z Polską i Polakami.

Kolejnym leksemem, który został uznany przez Witkowskiego za polonizm (Rysiewicz przypuszczał, iż pojawił się on w polszczyźnie na drodze kontaktów z językiem angielskim, rosyjskim lub francuskim), było słowo *perspektywa*. Wyraz ten w znaczeniu ‘luneta’ w polszczyźnie pojawił się w XVI wieku – potwierdza to SEB, SXVI oraz monografia Moszyńskiej. Nazwę przyrządu astronomicznego odnotowano w języku rosyjskim dopiero w XVIII stuleciu, jak potwierdza SAR. Drugie, obecnie popularniejsze znaczenie – rozległy widok, funkcjonuje w obu językach od XVII wieku.

W języku polskim i rosyjskim słowo *perspektywa* funkcjonuje w dwóch ekwiwalentnych znaczeniach, co utrudnia jednoznaczne ustalenie kierunku zapożyczenia samego wyrazu, jak również poszczególnych jego znaczeń.

Leksemy, które do języka polskiego przedostały się prawdopodobnie przy udziale języka rosyjskiego

Wyrazy etymologicznie pochodzące z języków klasycznych, funkcjonujące niemalże we wszystkich językach europejskich, pomijając zapożyczenia bezpośrednie, mogły dotrzeć do polszczyzny przy udziale języka angielskiego, francuskiego, niemieckiego i oczywiście języka rosyjskiego. Leksemy o międzynarodowym statusie rozprzestrzeniały się po całym kontynencie praktycznie w tym samym czasie. W świetle dotychczasowych badań nadal niemożliwe jest odtworzenie faktycznej wędrówki następujących słów: *analiza* – *анализ*, *antena* – *антенна*, *etnografia* – *этнография*, *instytut* – *институт*, *kapitał* – *капитал*, *klinika* – *клиника*, *lignina* – *лигнина*, *mitika* – *мимика*, *motor* – *мотор*, *obiektyw* – *объектив*, *raporata* – *панорама*, *radio* – *радио*, *telefon* – *телефон*, *telegraf* – *телеграф*.

W zakresie innych zapożyczeń o zasięgu międzynarodowym Rysiewicz domniemywał, że do języka polskiego wyrazy *park* oraz *faza* przedostały się

²⁷ S.C. Gardiner, *German loanwords in Russian 1550–1690*, Oxford 1965. Cyt. za H. Leeming, op.cit., s. 57.

prawdopodobnie przy udziale języka rosyjskiego lub francuskiego, angielskiego, niemieckiego. Leksem *park* pojawił się w języku rosyjskim za panowania cara Piotra I, a pierwsze poświadczenie zostało zanotowane w *Archiwum* Kurakina i pochodzi z roku 1711²⁸. W polszczyźnie słowo *park* funkcjonowało co prawda już od XVI wieku, jednakże w znaczeniu ‘specyficzny smród’, jak wskazuje SXVI. Znaczenie ‘ogród’ notuje po raz pierwszy SWil, potwierdza też SWar. A więc na gruncie polskim *park* stał się słowem synonimicznym do wyrazu *ogród* w XIX wieku, nawiązując tym samym dopiero wówczas do starszego rosyjskiego znaczenia.

Słowo *faza* – *fazaz* pojawiło się w języku rosyjskim wcześniej niż w języku polskim, a mianowicie w XVIII wieku. Czernych odnotował, iż wyraz ten w znaczeniu *stricte* astronomicznym funkcjonował najpierw w formie *fazuc*, co odzwierciedla łacińskojęzyczną postać tego słowa, a następnie w formie *fazaz*, obecnej również we współczesnej ruszczyźnie. W języku polskim pierwsze notacje tego wyrazu pochodzą z drugiej połowy wieku XIX (SWil).

Aspekt chronologiczny, ale również identyczna postać fonetyczna i graficzna zapożyczonych leksemów w obu językach może potwierdzać sugerowaną przez Rysiewicza rolę ruszczyzny w adaptowaniu tych wyrazów na gruncie języka polskiego, choć, mając na uwadze ich międzynarodowy zasięg, nie wyklucza to jednoczesnego pośrednictwa innych języków.

Sondażowe badania, przeprowadzone na losowo wybranym słownictwie pochodzącym ze słownika bazowego, zawierającego 11 tysięcy haseł, pokazały trudne, wymagające dalszych dociekań problemy polsko-rosyjskich kontaktów językowych, a przede wszystkim wzajemnych pożyczek o genezie greckiej i łacińskiej. Nowe ustalenia zawarte tak w słownikach dotąd nieuwzględnianych przy tym typie badań, jak i w opracowaniach monograficznych pozwalają powrócić do tych zagadnień. Język, będący tworem żywym, podlegający nieustannym zmianom wymyka się spod jarzma precyzji i dokładnej datacji, dlatego też w wielu przypadkach niezwykle trudno jest ustalić, w jakim czasie dany leksem pojawił się w obu językach i rozstrzygnąć jednoznacznie o kierunku pośrednictwa. Jednak na podstawie nowszych danych można zweryfikować wiele dotychczasowych ustaleń. Badania potwierdziły, że znaczna część omawianego słownictwa dotarła do języka rosyjskiego przy polskim udziale, choć istniały i takie przypadki, gdy polszczyzna wypierała wcześniej już funkcjonujące na gruncie rosyjskim warianty fonetyczne grecozmyśmów. Ponadto materiał badawczy pokazał, iż język rosyjski w znacznie mniejszym stopniu wpłynął na powiększanie zasobów leksykalnych języka polskiego w zakresie omawianego słownictwa, a także podważył tradycyjne przekonanie, że język

²⁸ Рог. *Парк*, w: П.Я. Черных, op.cit., t. 2, s. 6.

rosyjski pośredniczył tylko w przejmowaniu przez polszczyznę słownictwa o greckiej proveniencji.

Stosowane skróty

- SEB – A. Bańkowski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 2000.
- SECZ – П.Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, t. 1–2, Москва 1999.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- Kochman – S. Kochman, *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w.*, Opole 1975.
- Leeming – H. Leeming, *Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1696. Wyrazy pochodzenia łacińskiego i romańskiego*, Wrocław 1976.
- Moszyńska – D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław 1976.
- SAR – *Словарь Академии Российской*, t. 1–6, Санкт Петербург 1789–1794.
- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- SDal – В. Даль, *Тольковый словарь живого великорусского языка*, Москва 1903–1909.
- SJRXI – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, red. R.I. Avanesov, t. 1–28, Москва 1975–2008.
- SJRXVIII – *Словарь русского языка XVIII века*, red. Ю.С. Сорокина, Ленинград 1984–1991.
- Sstpl – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Kraków 1953–2002.
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa i in., t. 1–35, Wrocław – Warszawa 1966–2011.
- SXVII – *Słownik polszczyzny XVII i 1. połowy XVIII wieku*, <http://sxvii.pl/>.
- SWar – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz, M.B. Szyszka, J. Filipowicz, t. 1–2, Wilno 1861.
- SWOR – *Słownik wyrazów obcych*, red. Z. Rysiewicz, Warszawa 1955.
- SZPW – W. Witkowski, *Słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Kraków 1999.
- SEV – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, t. 1–4, Москва 1964–1971.

Sonia Behrendt

Greek and Latin Loanwords and Polish-Russian Language Relations

The article presents an analysis of 140 random lexemes of Greek and Latin origin excerpted from *Słownik kieszonkowy polsko-rosyjski i rosyjsko-polski* [Pocket Polish-Russian and Russian-Polish Dictionary] edited by I. Mitronova, G. Sinicyna and G. Lipkes. The corpus is, according to lexicographers and linguists, an effect of mutual influences of Polish and Russian languages. The opinions on origins of words differ among researchers, and the article attempts to verify the previously accepted judgements by M. Vasmer, W. Witkowski and Z. Rysiewicz, based on informations included in monographs by D. Moszyńska, H. Leeming, S. Kochman, and in historical dictionaries of both languages. With reference to almost 75% of the analysed material, the direction of loanword acquisition proposed by Vasmer, Witkowski and Rysiewicz has been confirmed. However, for about a quarter of the random sample of words, the accepted opinion is not confirmed by more recent historical dictionaries, nor by the lexical material provided in the monographs. The article proposes new results for the direction of loanword migration in this group of vocabulary.

KEYWORDS: Polish-Russian language relations, Russian language, Polish language, Greek loanwords, Latin loanwords, mutual loanword migration.

Sonia Behrendt – absolwentka studiów licencjackich na kierunku filologia polska i filologia słowiańska, studentka studiów magisterskich w Instytucie Filologii Polskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, uczestniczka magisterskiego seminarium językoznawczego prowadzonego przez prof. dr hab. Alicję Pihan-Kijasową.